

18. YY. DA ÇAĞATAY TÜRKÇESİYLE YAZILMIŞ MİFTĀHU'L-CİNĀN ÖRNEĞİNDE DEVİRİN YAZIM ÖZELLİKLERİ*

Dr. Mehmet BULUT**

Öz: Miftāhu'l-Cinān adlı bu eser, 18. yy. Çağatay Türkçesiyle Yarkend'te Molla Kurban tarafından 6 Ağustos 1750 tarihinde yazılmıştır. 201 varaktan oluşmaktadır. Eser, 25 bab'a ayrılmıştır. Her bab da kendi içinde alt bölümlere bölünmüştür. Sayfalarda genel olarak 17 satır yer almıştır. Metnin aslı Arapçadır. Elimizdeki Türkçe nüsha, sonradan Farsçaya çevrilen metinden aktarılmıştır. Bu aktarılma, devrin valisi Muhammed Kürekani tarafından istenmiş ve halkın bu faydalı eseri anlaması için Çağatay Türkçesine çevrilmiştir. Bu bilgilere tezin ilk sayfalarında yer verilmektedir. Eser, İslami emir ve yasakları, önemli anlarda yapılması gereken ritüelleri, okunması gereken duaları, bazı dertlerden ve hastalıklardan kurtulmak için yapılması gerekenleri anlatan dinî bir metindir. 16. yüzyılda ilk kez Çağatay Türkçesine çevrilmiş olan eser, daha sonrasında çok kez tercüme edilmiş veya çoğaltılmıştır. Yedi elyazması ve beş taş basma metin, farklı ülke kütüphanlerinde bulunmuştur. Bu durum eserin çok yaygın ve önemli olduğunu göstermektedir. Çalışmada bunlardan en eski tarihlisi olan Paris nüshası esas alınmıştır. Makalede, eserin yazım ve dil özellikleri üzerinde durularak döneminin yazım anlayışı, dil bilgisi durumu ve müstensihin ortaya koyduğu tercihler belirtmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Miftahu'l-Cinan, Doğu Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi, Özbek Türkçesi.

18TH CENTURY SPELLING FEATURES IN THE EXAMPLE OF MİFTAĤU'L-CİNĀN WRITTEN IN CHAGATAI TURKISH

Abstract: This work titled Miftāhu'l-Jinān was written in 18th century Chagatai Turkish by Molla Kurban in Yarkend on August 6, 1750. It consists of 201 varaks. The work is divided into 25 chapters. Each chapter is divided into sub-sections. There are generally 17 lines on the pages. The original text is in Arabic. The Turkish copy we have is a translation from the text that was later translated into Persian. This translation was requested by the governor of the time, Muhammad Kurekani, and translated into Chagatai Turkish so that the public could understand this useful work. This information is given in the first pages of the thesis. The work is a religious text that explains Islamic commands and prohibitions, rituals to be performed at important moments, prayers to be recited, and what to do to get rid of some troubles and diseases. In the

*Bu makale “18. yüzyıl Çağatay Türkçesiyle yazılmış Miftahu'l-Cinan (İnceleme- Metin-Dizin-Tıpkıbasım)”adıyla tarafımızdan çalışılan doktora tezinden üretilmiştir. Bu çalışma Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından SDK-2021-11039 nolu proje kapsamında desteklenmiştir.

ORCID ID : 0000-0001-6137-096X

DOI : 10.31126/akrajournal.1367751

Geliş Tarihi : 28 Eylül 2023 / Kabul Tarihi: 03 Ocak 2024

**T.C. Millî Eğitim Bakanlığı.

16th century, the work was translated into Chagatai Turkish for the first time and has been translated or reproduced many times since then. Seven manuscripts and five lithographs were found in libraries in different countries. This shows that the work is very widespread and important. This study is based on the oldest of these, the Paris copy. The article focuses on the spelling and linguistic features of the work and tries to indicate the spelling understanding of the period, the grammatical situation and the preferences revealed by the detector.

Key Words: Miftahu'l-Jinan, Eastern Turkish, Chagatai Turkish, New Uyghur Turkish, Uzbek Turkish.

Giriş

Türkistan yazı ve edebiyat dilinin Harezmi Türkçesinden sonraki dönemi, Çağatay Türkçesidir. Bu dönem adını Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'dan almaktadır. “Çağatay” adıyla ifade edilen kavramı ve Çağatay Türkçesinin sınırları, dönemlere ayrılması ve adlandırması konusunda tam bir görüş birliği yoktur.

Çağatay Türkçesi, Orta Asya ve Çarlık Rusyası Türklüğünün XV. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar edebî dili olarak kullanılmıştır. Bu dönem yazar ve şairlerinin büyük bir bölümü; *Çağatayca*, *Çağatay tili* veya *Türkîsi* yerine *Türk tili*, *Türkî* ve *Türkçe* terimlerini tercih etmiş, bazı 16.-17. yüzyıl kaynaklarında ise Nevâ'iyî ve döneminin Türkçesi anlamında *Nevâ'iyî tili* veya *lugat-i Nevâ'iyâ* adlandırmasına yer verilmiştir (J. Eckmann 74-108).

Miftâhu'l-Cinân, ilk olarak Arapça yazılmıştır. Arapça aslının yazarı, Muhammed Mucîr Vecîh Edîb'dir. İslam'ı anlatan, çeşitli dert ve hastalıklardan kurtulmak ve arzu edilen şeylerin gerçekleşmesi için çeşitli ayet ve duaların olduğu bir eserdir. Eser, 16. yy.'da dönemin hanı Abdürreşid Han'ın atabeyi, Ali Mirek Barlas'ın oğlu, Muhammed Kürekanî'nin isteğiyle yazılmıştır. Eserin Arapçadan Farsçaya çevrildiği bilgisi, elimizde bulunan 1615/1616 tarihli Farsça nüshanın 1b sayfasında şöyle ifade edilmektedir: “Gördüm ki bu zamanda insanların avamından bazıları Arapça okumuyorlar. Eğer okurlarsa da manasını anlamazlar ve onun faydasından mahrum kalırlar. Bu fakir, avamın faydası için yapabildiği kadarıyla kitaplardan nakletti ve Arapça'yı Farsça'ya çevirdi. Ta ki halkın avamı ve çocukları faydadan paysız kalsınlar.” Bu nüsha Muhammed bin Sa'îd bin Mîrzâ Muhammed Mîrzâ el-Buḥārî tarafından istinsah edilmiştir.¹ Çağatay Türkçesine ise Muhammed Kürekanî'nin isteğiyle halkın bu faydalı eserden faydalanması için Farsçadan çevrilmiştir. Bu durum çalıştığımız nüshanın 1b-16, 2a-8'de ifade edilir. Eserin bu çevirisinden sonraki yıllarda da çevirileri veya kopyaları da yapılmıştır. Bizim ulaştığımız 7 el yazması ve bunlardan başka Kazakistan, Özbekistan, Almanya gibi birçok ülke kütüphanesinde taş basma nüshaları/çevirileri vardır. Bu çeviri faaliyeti 20. yy.'ın başlarına kadar devam etmiştir. Özbekistan'da 1900'lerde basılmış nü-

1. <https://makhtota.ksu.edu.sa/makhtota/8697/5#.YqA718VBx0x> (08.06.2022)

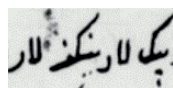
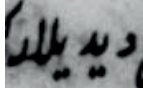
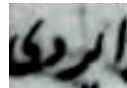
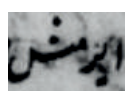
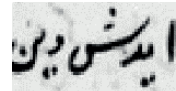
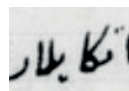
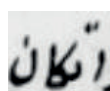
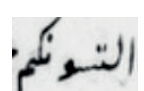
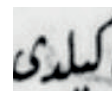
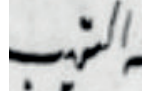

halar vardır. Üzerinde durduğumuz nüsha, tespit edilen nüshaların en eski tarihlisidir. Bu nüshanın yazılış tarihi, yazarı ve yeri 201a sayfasında ifade edilmiştir. Türkiye Türkçesiyle şu şekildedir: “1163 yılı, Ramazan ayının ilk günlerinden, Perşembe günü, Yarkend beldesinde Sebik yakınında tamam oldu.” Yani 3 Ramazan 1163, miladi takvimde 6 Ağustos 1750’dir. Nüshanın 61a/7’de yazılan “tārīḥ² yetti yüz on sekiz mübârek zi’l-ḥicce ayınıñ on beşi kim êrdi.” cümlesi bize Farsça aslının miladi 7 Şubat 1319 tarihinden sonra yazılmış olduğunu göstermektedir.

Eser 25 bab’a ayrılmıştır. Kitabın fihristi, 2a-13 ile 4a-9 arasında sıralanmıştır. Her bab da kendi içinde alt bölümlere ayrılmaktadır. Eserin dili halkın anlaması için yazıldığından sadedir. Kitapta her sayfada genellikle 17 satır bulunmaktadır. Ancak daha fazla olanlar da vardır. Eser, Fransız Millî Kütüphanesinde Turc 992 numara ile kayıtlıdır.

A. Farklı Yazım Özellikleri

Makale oluşturulurken yazım konusunda, dönemin diğer metinlerinden farklı olan yapılar ele alınmaya çalışıldı. Genel kabul olan durumlara yer verilmedi.

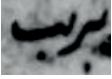

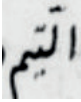
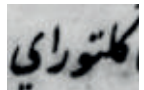

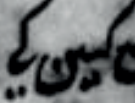

• **e/è Ünlüsünün Yazımı:** Eserde Eski Türkçeden bu yana kapalı e (è) ile söylenen/yazılan sözcükler, çoğunlukla sözcüklerin başında elif-ye (ای) ile bazen de sadece sözcük içinde (ی) veya başta sadece elif (ا) ile yazılır:

 bəgləriñizler 177b/8, dediler 2a/1, êrdi 2a/7, êrmiş 2a/1, êdişdin 166a/8, êtkeyler 177b/4, êtken 179a/8, êltsün181a/4, keldi 20b/2, tēve 69a/7, tēve 69a/7, yēne 1b/4.

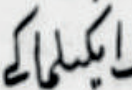

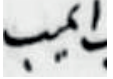
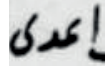
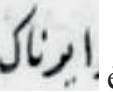

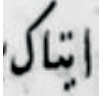

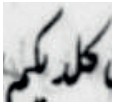
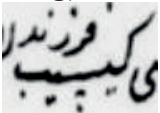
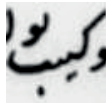

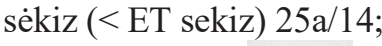
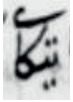
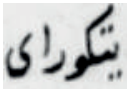
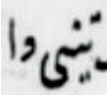
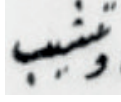

Arapça bir kelime olan “em̄in” metinde hep kapalı e (è) ile yazılmıştır: em̄in 31b/10.

Eski Türkçe metinlerde kapalı e (è) ile yazılan ancak metnimizde ye (ی)

2. Tā‘rīḥ şeklinde yazılmış.

harfi yazılmayan bazı örnekler de karşımıza çıkar. Bunlar da transkripsiyonlu metinde, kapalı e (è) ile gösterilmiştir. Bunlar: bèrip 1b/10, bèş 2b/16, dèp 2a/8, èltime 40b/6, kèltürey 2a/8, kèçe 2a/13, kèyin ki 2b/4, mèn 2a/8.

Eski Türkçeden beri kapalı e ile yazılmayan bazı sözcükler metnimizde ka-

palı e (è) ile yazılmıştır. Bunlar: ègil- (< ET egil-) 154a/15; èllig (< ET ellig) 17a/5; èm- (< ET em-) 71a/6; èmdi (< ET amtı) 75b/7; èrnek (< ET ernek) 82a/3; eşek (< ET eşgek) 30a/13; ètek (< ET etek) 162b/13; dèk (< ET teg) 21b/1; kèç- (< ET keç-) 128a/8; kèl- (< ET kel-) 22a/4; kès- (< ET kes-) 74b/14; kèy- (< ET ked-) 96b/17; nèçe (< ET neçe) 20b/5; sèkiz (< ET sekiz) 25a/14; tèg- (< ET teg-) 22b/12; tègür- (< ET tegür-) 122b/11; tènide (<ET ten) 164a/10; tèş- 179b/15 (<ET teş-), tève (< ET tebi) 18a/1.

• **S ünsüzü:** Metinde sin (س) harfinin altına bazen üç nokta konulmuştur:

 aymasa 16b/5, hased 2b/16, hasene 5a/17, hüsn-i

19b/14, اوتاپا ötese 40a/9, سوال sūāl 86a/2, باتار satar 96b/13,
سۆزلاشپام sözleşsem 7b/8, بوردوم sordum 10b/13, توتسا tutsa 94b/16.

- **Y ünsüzü:** Sözcüğün sonundaki ve içindeki ye (ى)nin yazımında altına

iki nokta konulduğu görülür: اي دي aydı 131a/16, اي دي aydı 18b/1,

بولمايى bolmadı 116a/3, بولدى boldı 15a/8, يى ni 112a/5, تركى Türkī 2a/5,

تامورلارى tamurları 89b/16, يولى yolu 18a/13.

- **İle edatı:** Ekleşerek bir yerde +le şeklinde kullanılmıştır: بوصف بدلا bu şıfat-ı bedle 114a/15.

- **Geniz n'sinin (ن) Yazımı:** Genellikle -n(لAr) şeklindeyken bir yerde

فيلو kıllun 130b/7 şeklinde nun (ن) ile yazılmıştır.

- سنا sana 111b/1'de damak n (ن)si (نك) ile yazılması gerekirken sadece nun (ن) ile yazılmıştır.

• تانونكنى tanuñnı (ton: Giysi) 167b/13 sözcüğü elif ile yazılmış yani o ünlüsü düzleşerek a olmuştur.

- İyelik eki +n ile yönelme eki +ge birleşince tek n olarak yazılıyor:

اوزونگا özüñge 104a/8. Ancak bitişmediği de oluyor: اميننگا ümmeñge 150a/3.

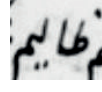

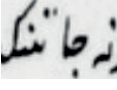
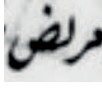
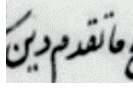
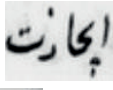
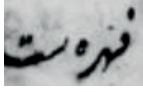
Metinde aynı sözcüğün farklı yazılışlarına da rastlanmaktadır. Bunlar:

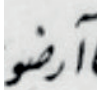
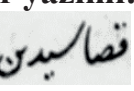
- توردى tur- 166a/6, دوردى dur- 9a/12

- تېسا tè-se 53a/4, تېب tè-p 138a/7, در dè-r 83a/7, ديسا dè-se 53a/13
- اطلاری ننگ اطلارینیڭ 131b/11, آتلاری اتلاری 132a/2 (isim, ad)
- اسم اطلانور atlanur 137b/17, اطلانپ atlanıp 114b/14, 176a/3 (Ata binmek)
- ایت it 103b/2, ایتینی یتینی 115b/5 (köpek)
- سالماق salmaq 200b/1, سالماق salmaq 79b/8
- سورو soru 23a/14, سوروغ soruğ 20a/4
- طومارا tumar 87b/3, تومار tumar 132b/16 (muska)
- قروغ quruğ 197b/15, قوروق quruq 17b/13
- طعام ta‘ām 82b/2, طعام ta‘ām 82b/3
- اوندادی ünde-di 122a/8, اینداسا inde-se 78b/7
- قوشنی ننگا қошнуң ننگا қошнуң 074b/7, قوشنوںک ننگا қошнуң 106a/11
- کولکاسیدین kölegesidin 111b/10, کولکاسیدا kölgeside 111b/9
- ادقی oқи- 031b/15, او قودوم oқu- 20b/15
- پتوکالی pitügeli 9b/1, پتیگا pitigey 9a/4

Bu durum ve aşağıda yer alan Arapça ve Farsça sözcüklerdeki hatalardan yola çıkarak müstensihin iyi eğitilmiş olmadığını ve devrin imla özelliklerinin tam olarak standartlaşmadığını söyleyebiliriz.

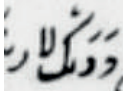
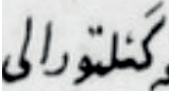
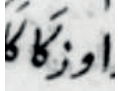

B. Yanlış Yazılan Arapça ve Farsça Sözcükler

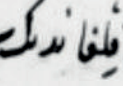
1. Unutulan veya fazla konulan noktalar: haq sözcüğünde kaf'ın (ق) noktaları unutulmuş 13b/9, peşin sözcüğündeki ye (ی) fazladan yazılmış 2b/6, şīla-yı sözcüğünde ye (ی) fazladan yazılmış 112a/7, zālīm sözcüğünde ye (ی) fazladan yazılmış 98a/12, cāhīl sözcüğünde ye (ی) fazladan yazılmış 102a/14, necātīḡ sözcüğünde ilk nun'un (ن) yanında güzel he (ه) fazladan yazılmış 125b/15, marīz sözcüğünde ye'nin (ی) noktaları konmamış 12b/5, māteḡaddimdin sözcüğünde a için elif (ا) fazladan konmuş 14b/2, icāzet sözcüğünde i için ye (ی) harfi fazladan yazılmış 86a/2, fihrest sözcüğünde güzel h (ہ) fazladan yazılmış 2a/13.

2. Yanlış harf yazımı: ārzū sözcüğünde ze (ز) yerine dad (ض) ile yazılmış 105b/3, kıḡāsıdın sözcüğünde sad (ص) yerine sin (س) yazılmış 89a/12.

C. Metinde Hareke Kullanımı

Metinde müstensih; bazı sözcüklerde rahat okuma sağlamak için üstün, esre ve ötre kullanmıştır:

1. Üstün: dedekler 18b/9, keltürelī 82b/2, ożgāgā, bīra yēr 9b/9, bīra yēr 30a/14, bīra yēr 35a/2, bīb yēp 81b/3.

2. Esre: dīn 19b/2, kāhīl 20a/5, flġāndġk kılġān dġk 47a/2,

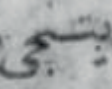
3. قلماس kılmās 119b/13, قیلسا kılsa 84a/5, کل kil 31a/7, کیرعا کلیرکیر kīrca klīrklīr, کیرمکلک 161a/8, اییدی yīdī 15b/13, ییراتسا yīratsa 38a/3.
4. Ötre: ودر dür 17b/2, ساوتقا savutqay 47b/3, ترک Türk 35b/13, و اتروسیدن utrusıdın 45a/1.

Metinde ötre ile “ve” bağlacının ifade edildiği bir örnek vardır: bir ü bardın 5b/8.

5. Şedde: Türkçe sözcüklerde şedde, ünsüzü ikizleştirmek için kullanılmıştır. Bu durumu eklerin bitişik veya ayrı yazılmasına bakılmaksızın

- iki durumda da görmekteyiz: ایتیلار aytılar 15a/3, ائکیز äkkiz 64b/14, ائلیک ällik 183a/9, ائتم ältim 40b/6, ائلئیلر älttiler 15b/17, قاراغۇ qarraqū 48a/3, قاتاغ kattıg 48a/3, کورسایئلار körsettiler 14b/2, اوکرایئە öğretti 33b/16, سیکزی sekkizi 36b/4, شیرشپ şışşıp 40b/2.

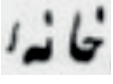

Bu örneklerde ikizleşme vardır ve bu durum şedde ile belirtilmiştir:

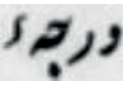

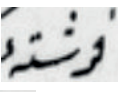

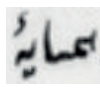
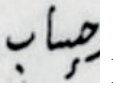
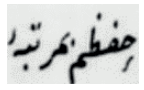

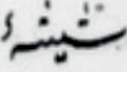

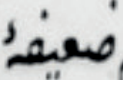
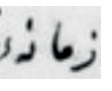

karraqū 48a/3, yettinçi 2b/15.

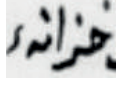

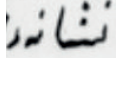

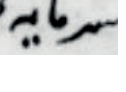
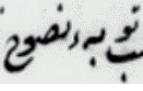
6. Tenvin: Metinde tenvin kullanımına örnek olarak qashden 48a/9 örneği verilebilir.

7. Hemze: Metinde hemze iki görevle karşımıza çıkar: a. Belirtme eki (-

- i) göreviyle: fitneyi 180a/14, katreyi, 62b/13, lokmayı

79a/14, nāmeyi 100a/5 nāmeyi 100a/9. b. İyelik eki (-si) göreviyle: ḥasenesi 100a/6, ḥānesi 115b/11, pāresi 94a/9.

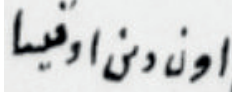
Metinde hemze birçok yerde süs unsuru olarak da kullanılmıştır. Anlama hiçbir katkısı olmamıştır. Bu kullanımlar: derece 112a/9, cümle 136b/3, farīze 157a/15, ferişte 155a/5, güşsa 131b/15, hem-saye 115a/16, ḥesāb 163b/2, ḥıfzım be-mertebe 146b/11, mes‘ele 191a/4, pāre 129a/6, şīşe 171a/16, tövbe 101b/3, vādī 114b/2, za‘īfe 105b/16, zamāne 177a/1, zerre 136a/16.

Hemze, güzel he (ه) ile biten kelimelerle kurulan Farsça tamlamalarda kullanılmıştır: bende-yi Müsülmān 101a/9, ferişte-yi ‘azīm 152b/8, ḥazāne-yi raḥmetimdin 110a/9, Ka‘be-yi Mu‘azzama 120b/2, nişāne-yi āḥirü’z-zamān 178a/13, şıla-yı raḥīm 112a/7, sermāye-yi ma‘şiyet 123b/12, tövbe-yi naşūḥ 98a/4.

Ç. Metinde Eklerin Kullanımı

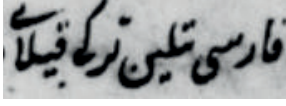
1. Durum Ekleri

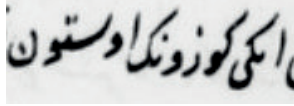
- **Ayrılma Durumu Eki:** Bu ek (+dIn) ayrılma durumu belirtmekten başka,

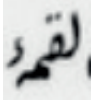
metinde farklı bir anlamda da kullanılmıştır: “on dın oqısa” 184a/16 örneğinde “ondan fazla” ya da “on kez” gibi bir anlamı vermektedir.

- **Belirtme Durumu Eki:** Çağatay Türkçesinde belirtme ekleri; +nı/+ni, 3. kişi iyelik ekinden sonra ise genellikle +n biçimindedir (Eckmann J. , 2017,

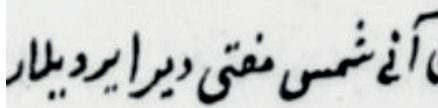
s. 73; Bodrogligeti A. J., 2001, s. 27). Metinde ise iyelik eki aldıktan sonra da

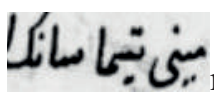
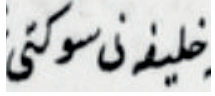
+n/+ŋ şekilleriyle bulunmaktadır: Farsî tilin Türkî kılay

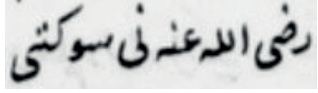
2a/8, közüŋ üstün 57b/8. Ayrıca hemze ile de bu durum

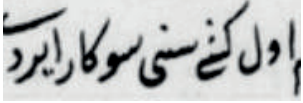
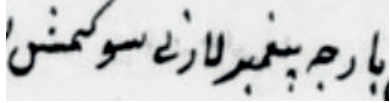
anlamı karşılanmıştır: loğmayı 79a/14.

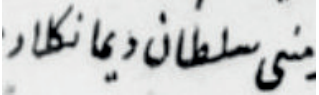
Metnimizde belirtme durumu eki, yönelme durumu göreviyle de

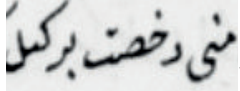
kullanılmıştır: Anı Şems Müftî dër êrdiler

58b/15, meni têmesēŋ 82b/12, halîfeni sökti

90a/5, rađya'l-lahu 'anhnı sökti 90a/15,

 ol kişi seni söger êrdi 90b/3, barç peygamberları sökmüş

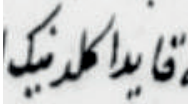
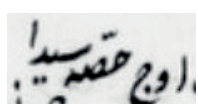
barça peygamberlerni sökmüş 103a/10, meni sulţān

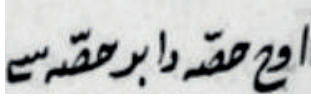
demeŋler 173b/17, Meni ruŝsat bērgil 28a/15.

Belirtme durumu ekinin kullanılmadığı örnek de mevcuttur:

 büreŋ(ni) öltürdüm 92a/11.

• **Bulunma Durumu Eki:** Bulunma durumu eki (+DA) bulunma anlamından başka ayrılma durumu eki anlamıyla da kullanılmıştır:

 kayda keldin? 40b/15, üç hişşeside bir hişşesi qara

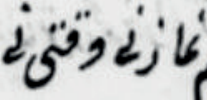
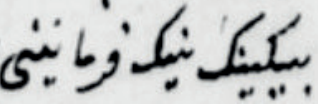
bolğay 48a/8,9, üç hişşede bir hişşesi ötse 189b/5. Bulunma durumu ekine 3. kişi iyelik ekinden sonra zamir n'si alarak

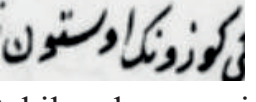
+nda/+nde şeklinde de rastlamaktayız (J. Eckmann 74): munda 74b/17, anda 102a/3.

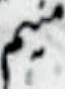
• **Eşitlik Durumu Eki:** Çağatay Türkçesinde eşitlik durumu eki +çA'dır (Eckmann J., 2017, s. 80; Bodrogligeti A. J., 2001, s. 48). Metinde bu ek, eklendiği sözcüklere “küçültme, eşitlik, kadar, gibi” anlamlarını katar: deryāçe 11b/4, egerçe 6a/3, kökçe 180a/6, kuçkaççe 78b/13, künçe 178a/4, pesendāneçe 91a/10.

• **İlgi Durumu Eki:** Metinde ilgi durumunu iki şekilde görmekteyiz: +nIn/+In ve +nI. Çağatay Türkçesinde de bu iki şekle rastlanır (Bodrogligeti 31). +nI eki Çağatay Türkçesinden Özbek Türkçesine geçişin bir özelliğidir

(Argunşah, 2010). İlgi durumu eki örnekleri: meniñ ol bendemni

108b/10, namāznı vaqtını 21b/10, bekiñnik niki فرمانی beğiniñ fermānını 108b/14. İlgi ekinin +üñ biçiminde de eklendiğini

görüyoruz: közüñ üstün 57b/8. Bunun yanında ilgi durumu ekinin 1. tekil şahıs zamirinde -im şeklinde kullanıldığını bir örnekte

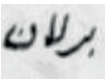
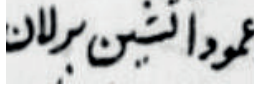
görmekteyiz. benim katım 19a/6. Metinde ayrılma ve bulunma durumu

ekinden önce ilgi ekinin geldiği örneklere sıkça rastlanır: anıñdın

31a/16, anıñda 5a/12.

• **Vasıta Durumu Eki:** Çağatay Türkçesinde vasıta durumu eki, kalıplaşmış yapılarda +n/+In/+Un ve +lA(n) şeklinde kullanılır (Eckmann J., 2017, s. 81; Bodrogligeti A. J., 2001, s. 47): Ékele 127b/5. Metinde +n vasıta durumu eki; *ëkülen*, *ëkevlen* örneklerinde ve bile~birle edatı ile kalıplaşarak

bilen~birlen sözcüğünde kullanılmıştır: ëkevlen 29b/9,

ëkülen 29b/6, bilen 128a/11, birlen 42b/2,

‘amūd āteşin birlen 152a/8. Metinde ayrıca ile, bile, bilen, birlen şekilleriyle

de bu durum karşılanmaktadır:

بواب اوج فصل ايله مشتمل ترور

bu bāb üç faşıl

ile müştemel turur 59b/3,

رهت برلا نظر قلمور

rahmet birle nazār kılur

61b/10,

اورا يلكلاري بيله درخت نيكوروب

öz eligleri bile dıraht yetkürüp

70a/11,

ايكي لاي اغني تكيب اولتورسا

ékile ayağnı tikip üstide oltursa

79b/13.

• **Yönelme Durumu Eki:** Metinde yönelme durumu ekleri +ka/+ke,+ğa/+ge, +a/+e, +ña/+ne şeklindedir. Ayrıca 2. tekil iyelik eki +iñ ile birlikte yönelme eki (+ğa/+ge) kullanıldığında +ne şeklinde karşımıza

çıkılmaktadır: sēniñ tab‘iñe 86b/16.

• **Yön Gösterme Durumu Eki:** Çağatay Türkçesinde yön gösterme eki +GARl,+KARl,+rA şeklindedir (J. Eckmann 81) Metinde bu ekin kullanıldığı örnekler şunlardır: taşqarı 18a/8, yuqqarı 15a/2, ilgeri 10a/13, soñra 11b/12.

2. İyelik Ekleri

• **1. Tekil Kişi +m, +Im/+Um:** ana+m 71a/1, āyet+im 15a/9, ayl+ım+dın 87a/8, cān+ım 51b/1, köz+üm 43a/1, peşāne+m 158b/15, rızā+m 59b/15, sevdā+m+nı 97a/6, uca+m 120b/3, yağı+m 105a/17,

• **2. Tekil Kişi +ñ, +Iñ/+Uñ:** dōst+uñ 107a/12, ğusl+uñ 17b/3, könl+üñ 66b/6, köz+üñ 46b/15, mertebe+ñdın 173a/13, nāme+ñ 83b/16, yan+ıñdın 120b/8, yār+iñ 29b/5, yol+uñ 42b/2.

• **3. Tekil Kişi +sI/+I:** pāy+ığa 23b/4, pōst+ı 110a/9, rāhat+ı 187a/17, raht+ını 93a/12, refiķ+ı 72a/4, şükrāne+si 36b/3, teb‘ā+sı 123b/6, tēve+si 138a/6.

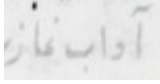
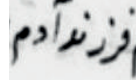
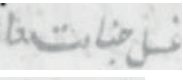
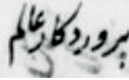
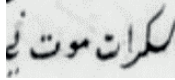
• **1. Çoğul Kişi +mIz, +ImIz/, +Umlz:** barça+mızğa 52a/9, hem-sāye+mizniñ 171b/6, rızā+mıznı 59a/2, tefsīr+mizde 88b/14.

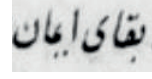
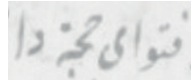
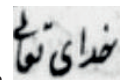
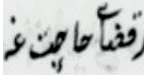
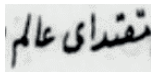
• **2. Çoğul Kişi +IñIz/+UñIz:** ağz+iñizlernı 18a/13, ağırık+larıñıznı 66b/17, ‘ālim+leriñizler 177b/9, könl+üñizlerğa 129b/15, mazlūmluķ+iñiz 10a/14, ton+uñıznı 170a/16.

• **3. Çoğul Kişi +IARl:** kıl+ları 131b/8, kum+ları 190a/7, namāz+ları 20a/6, nāreside+lerige 109b/10, nebīre+leridin 80a/13.

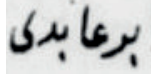

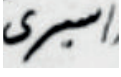
3. Ad Çekiminde Kullanılan Farsça Ögeler

3.1. İzafet Terkibi: Farsçada tamlama oluşturmak için kullanılan bu yapı metinde çokça karşımıza çıkmaktadır. Bazen eki yazılmadan da bu tamlama

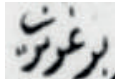
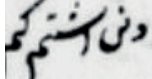
kurulmuştur: Ādāb-ı namāz 23a/17, ferzend-i Ādem 30a/17, gusl-ı cenābetde 17b/9, perverdigār-ı ‘ālem 21a/6, sekerāt-ı mevtni 40a/2.

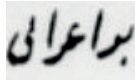
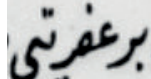
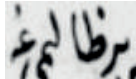
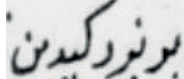
Ekin yazıldığı örneklerin sayısı daha fazladır: bekā-yı imān 40b/1, Fetvā-yı Hācce’de 41b/14, Hūdā-yı te’ālā 19a/11, kāzā-yı hācetga 19a/6, muḳtedā-yı ‘ālem 25a/7.

Hemze ile de tamlama oluşturulmuştur. şīla-yı raḥim 27a/16.

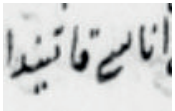
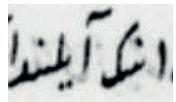
3.2. Yā-yı Vahdet: Metinde Arapça ve Farsça sözcüklerde bu ek kullanılmıştır: bir ‘abdī “bir kul” 84b/14, Ādemī “bir insan” 9b/6, bir eṣirī 69b/10.

Eklendiği sözcüğe “yalnız, tek, bir” anlamı veren bu ek kimi sözcüklerde

“bir” sıfatıyla kullanılarak pekiştirme sağlanmıştır: bir bir

‘azīzīdin eşittim kim 187a/4,5, bir A‘rābī 178a/9, bir ‘ifrītī 135b/17, bir zālīmīga 88b/16, bir büzürgīdin 88a/3.

4. Zamir n’sinin Kullanımı: Zamir n’si, Çağatay Türkçesi ile Batı Türkçesi arasındaki en belirgin özelliklerden biridir. Batı Türkçesinde kullanılan bu yapı, Çağatay Türkçesinde kullanılmamaktadır. Ancak metindeki birçok örnekte bu durumun tersine zamir n’sinin kullanıldığı örnekler vardır. Bunlar:

 anası ḳatında 19a/5, anıḳ aylında 46b/7,

برى سول قوليندا biri sol kolunda 73b/13, حق دركائندا haq dergāhında 29a/11,
حصار نيك اوستوندىن Hişārın üstündin 76b/16, خدای تعالی شک طاعت لاريندا
قلفوجى شك حقييندا kılğuçının haqqında
51a/3, موندن mundın 74a/14, قانايك بويندا te'ālānıñ yolında 68a/10.

D. Ses Olayları

1. Ünlüler

1.1. Yuvarlaklaşma: Düz bir ünlünün, yanındaki ünsüzün (b, p, m, v) etkisiyle yuvarlak sıradan ünlüye dönüşmesidir: kabuk, kavur-, kavuş-, savun-, avuç, yağmur, süpür- vb. Çağatay Türkçesinde diğer tarihî lehçelere göre daha çok yuvarlaklaşma meydana gelmektedir. Bunun sebebi, yanındaki ünlü veya ünsüzün etkisiyledir (Argunşah 84).

1.1.1. A, I > O, U: Açık ilk hecedeki a ünlüsü ikinci hecedeki u ünlüsünün etkisiyle o'ya döner (Öztürk 24): obdān (<ābādān) 20a/16 (Metinde ābādān şekliyle de kullanılmıştır. 58b/1) yağsuz (<yağsız) 162b/17.

b/p/f/m/v'nin ve u/ü'nün etkisiyle e yuvarlaklaşarak ö'ye döner: ötüğ (<ET etüğ) 53a/15, söyünci 5a/4, söyünüp (ET sevin-) 62a/12, söymes (ET sev-), öy (<ET eb) 108a/1, min-üp 138a/10.

Çift dudak ünsüzlerinin etkisiyle oluşan yuvarlaklaşmalar: evürmek (<evir-) 81b/1, évürüp 120b/9, fütü- (<ET biti-) 134a/14, mün-üp (<min-) 70a/6, mün-er 137b/16, puçak (<fiçak 81a/14) 118b/15, püşür-üp (<piş-) 69b/9, pitüklük (<pitiklik 176a/11) 6a/13, şabur (<şabır) 112a/12, sévüntürür (<sévin-) 96a/9; sünek (<ET sinək) 38a/3, tamurları (<ET tamır) 89b/16, tégür- (<tég-ir-) 47a/13, temür (<ET temir) 143b/10, üzengüğe (<üzengi) 137b/17, yütür- (<yi-tir-) 15a/13, yürü- (<ET yüri-) 167b/7.

İlerleyici ünlü benzeşmesi şeklinde: boyun (<ET boyın) 56a/1, bulut (<ET bulıt) 71b/1, kórkuñ (<ET kórkuñ) 15b/17, kuru- (<ET kırı-) 71a/10, oğul (<ET oğıl) 11b/7, oğurla- (<ET oğrı+la-) 125b/17, unut- (<ET unit-) 9b/16, uyukla- (<ET udıkla-) 161b/2, oqu- (<ET oqı-) 20b/15 (metinde oqır şekli de mevcuttur 8b/7).

Diğer sebeplerle oluşanlar: aruğ (<arığ) 168a/12, sunuğ (< sın-ığ) 163a/7, yıldız (<yıldız) 14a/3.

Pat-ur 13b/6, aç-uğ 170a/7, bilür 39b/15 şeklinde yardımcı ünlülerde de yuvarlaklaşmaya rastlıyoruz.

1.2. İncelme: Çeşitli sebeplerle bir kelimedeki kalın sıradan ünlü veya ünsüzlerin ince sıraya geçmesi olayıdır (Korkmaz 87). Kalın ünlülerin ince ünlülere dönüşmesi olayı ş, ç, t, y gibi ünsüzlerin ya da ünlülerin etkisiyle olur. Metinde çoğunlukla ı'nın i'ye dönüştüğü görülür: emdi (< ET amtı) 172b/10, it (< ET, DLT it) 103b/2, miñ (< ET bıñ~biñ) 5b/12, tıl (< ET tıl) 113b/7, pişür- (< ET bışur-) 69b/2, tiş (< ET tış) 142a/8, yiber-/iber- (< ET, DLT ıd-u ber-) 86b/17, 89b/6.

1.3. Kalınlaşma: Belirli ünsüzlere bağlı olarak veya kelime içinden gelen başka sebeplerle ince ünlülerin kalın sıraya geçmesi olayıdır (Korkmaz 95). ısig (< ET isig) 111b/7, fıçağ (< ET biçğ) 81a/14.

1.4. Genişleme: Çağatay Türkçesinde de az da olsa bu ses olayı görülür (Argunşah 86). Bazı iki ve daha fazla heceli Türkçe kelimelerin dar ünlüsünün de genişlediği örneklerle rastlanır: (Öztürk 27).

• **U, I > A:** Metnimizde şu kelimelerin sonunda yer alan dar ünlülerin genişlediği görülmektedir: alte (< ET altı) 191b/13, yegirme (< ET yegirmi) 4a/1, yette (< ET yetti) 191b/12; bazen de ek ünlülerinin değiştiği görülür: bozap < bozup 168b/5, kölege < kölige 111b/10, sorap < sorup 74a/3, tutaş- < tutuş- 125a/3, yolap < yolup 6a/6.

1.5. Ünlü Düşmesi: Vurgusuz orta hecenin kapalı ünlüsünün düşmesidir. Bu olay özellikle ünlüyle başlayan eklerden önce bazı adların ikinci ünlülerinin düşmesinde ortaya çıkar (J. Eckmann 38). Gramer birliğinde yan yana gelen iki ünlü birleşerek bir ünlü teşkil eder. Bu ünlü bazen önceki ünlüye bazen de sonraki ünlüye benzer (Öztürk, 2020, s. 28): nërse < ne ërse 16b/14.

1.5.1. Vurgusuz Orta Hece Ünlü Düşmesi: Düşen ünlü vurgusuz ikinci hece ünlüsüdür (Argunşah 86).

• ağız (< ET ağız): ağzı 17b/12, ağzıdın 81a/8, ağzığa 65b/14, ağzıge 81a/3, ağzınığ 63b/9.

• èlig [< ET elig (èlig ?)]: èlgi 23a/17, èlgide 47a/17, èlgrimge 152b/9 èlginig 44b/7.

• kårın (< ET kårın): kårnı 77b/12, kårnıdın 177b/10, kårnında 120b/3.

• koyun (< ET koyun): koynıda 120b/8; koynığa 23b/4, koynumda 18b/17.

• kögüs (< ET kögüz): kögsi 90a/2, kögside 158a/12, kögsige 23b/3.

• köñül (< ET köñül): köñli 19b/7, köñlide 12b/6, köñlidin 98b/12, köñlige 16b/9, köñlinig 7b/14.

• oğul (< ET oğıl): oğlı 17b/2, oğlıdın 168a/11, oğlıga 11a/10, oğlum 11a/10.

• orun (< ET orun): ornı 32a/17, ornıda 9a/8, ornıdın 43b/4, ornığa 90b/5, ornuñdın 134a/1.

• oynat- (< ET oyun-at-) 41a/6.

• yarım: (< ET Yarım) yarmıda 26a/7, yarmıdın 114a/13.

Bazı Farsça kelimelerde de bu ses olayı görülmüştür:

Far. ābādan > abdān > Çağ. obdān 20a/16. Far. cānāver > Çağ. cānvar 167b/10.

Ekleme veya birleşme neticesinde üç heceli bazı sözcüklerde orta hecedeki dar ünlü düşebilir: ékevlen (<éki+egü) 29b/9, kayda (< kayu+da) 46a/11, yalguz (< yalıguz) 12b/14, neçük (neçe+ök) 46b/16, nēmerse (<nēme +ērse) 76a/10.

Bazen de düşmesi gereken ünlüler düşürülmemiştir: koyunığa 23b/4.

1.6. Ünlü Türemesi: Çağatay Türkçesinde Arapçadan alıntı kelimelerde meydana gelmiştir (Argunşah 86). Özellikle yabancı kökenli sözcüklerin telaffuzunda ortaya çıkan bir ses olayıdır: ‘ilim<‘ilm 19b/7, fıkıh<fiğh 87b/9, hüküm<hüküm 27b/7, ‘özür<‘özr 51a/1, şükür<şükr 3a/9.

1.7. Ünlü Uyumu

1.7.1. Kalınlık-İncelik Uyumu: Eckmann’a göre Çağataycanın asli sözcüklerinde bu uyum korunur. Ancak alıntı sözcüklerde eklerin art ünlülü şeklinde gelmesi uyumu bozar. Bu hâl bazen Türkçe sözcüklerde de görülmektedir ve müstensihlerin keyfiyeti olarak düşünülmektedir (J. Eckmann 32 ve 85). Arapça-Farsça sözcüklerdeki uyumsuzluklar şu şekildedir: ādemīlerğa 27b/2, fakīrlerğa 67b/14, gedāīğa 66b/13, hazretimizğa 26a/10, hilmrağ 88b/10, kıbleğa 23b/1, küzeğa 74a/15, merdlık 64b/9, mümsiklik 64b/9, nefsiņa 72b/13, şafige 27a/17, sühançingğa 78a/1, ümmetimğa 61b/8, za‘ifeņa 74b/16, za‘ifesiğa 82b/2, zengīğa 67b/1.

Metinde kalınlık-incecik uyumunun görülmediği Türkçe sözcükler de bulunmaktadır: başıge 62a/8, bolsagil 174a/17, itğa 72b/13, işğa 81a/15, katıge 60b/16, tizleriğa 24a/15, urmagil 124a/3, uşnige 24a/11, yigitlıkđın 23a/14, yumgey 23b/5.

1.7.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

1.7.2.1. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumuna Giren Yardımcı Ünlüler ve Ekler

• **-Inç/-Unç Eylemden Ad Türeten Ek:** korğunç 15b/17, sevinç 68a/8.

• **İyelik Eklerinin Bağlama Ünlüleri**

+**(I)m**+/+**(U)m**: dōstum 62b/5, cüftüm 60a/15, ferzendlerim 10b/4, namāzım 12a/11.

+**(I)η**+/+**(U)η**: hōşnūdluğuş 64b/6, kavmiņ 54a/16, köñlüņ 66b/6.

+**(I)mIz**+/+**(U)mIz**: haberimiz 73a/10, niyyetimiz 26a/5, özümüz 70a/16.

+**IηIz**+/+**UηIz**: mazlūmluķıņız 10a/14, meyliņiz 18b/13, özünüz 81b/13.

Çağatay Türkçesi özelliklerinden biri olan tekil 3. şahıs iyelik eklerinde bağlama ünlülerinin bu uyuma girmediğini de görüyoruz: özini 85a/15, özidin 87b/4, özinde 89b/17, özige 94a/10; sözige 102a/9, sözini 104a/4, sözidin 84a/14, yolıda 85a/11, yolında 95a/3, yolu 18a/13.

• **Emir Kipi Çoğul 2. Şahıs Eklerinin Bağlama Ünlüleri:** -İŋ/-Uŋ/-İŋİz/-ŋlAr/-İŋlAr/-UŋlAr/-UŋlAr/-İŋİzlAr: aymaŋlar 19a/6, baŋıŋlar 20a/6, keliŋiz 118a/14, kılıŋ 85a/10, öçürüŋler 20a/9, taptıŋızlar 25/15.

• **-(I)m/--(U)m Fiilden İsim Türeten Ek:** boğumluk 163a/7, yarım 65a/8.

• **-(I)l/--(U)l- Edilgen Çatı Ekleri:** asılmış 10a/12, kutulğan 89a/13, pitilgen 5b/2.

• **-(I)n/--(U)n Fiilden İsim Türeten Yapım Eki:** tütün 178b/11.

• **-(I)n/--(U)n- Dönüşlülük-Edilgenlik Eki:** körün- 108b/6, sağın- 32b/9, tapın- 15b/3.

• **Görülen Geçmiş Zaman Şahıs Ekleri**

1. **Tekil kişi:** -DIŋ/-dUm: ziyāde kılur ērdim. 111b/2, mundağ kıldım 122a/11, kitābıda kördüm 192a/11, sordum 179b/5.

2. **Tekil kişi:** -DIŋ/-DUŋ: dōstuŋğa koşulduŋ 29b/5, kıldıŋ ve aydıŋ 25a/3, nē işde ötkerdiŋ 23a/15, tüşüŋde kördüŋ 34b/12.

2. **Çoğul kişi:** -dİŋİz/-dİŋİzlAr,-dUŋUz/-dUŋUzlAr: aytur ērdüŋüz 170a/15, siz şük turduŋuz 90b/1.

• **-(u)ğ, -(u)ğ, -UK, -IK Fiilden İsim Türeten Ek:** arığ 18a/13, damağ 164a/6, köfük 11b/4, katığ 140a/14, tiriğ 35a/1, soruğ 20a/4.

• **+(I)nçI/+(U)nçU Sıra Sayı Ekinin Bağlama Ünlüsü:** beşinçi 182b/4, birinçi 19b/7, êkinçi 19b/7, yêgirmençi 3b/12.

• **-(I)p/--(U)p Zarf-Fiil Eki:** baŋıp 50a/2, basıp 24b/1, bērip 71a/4, çarlatıp 174b/9, fütkerip 154b/6, iberip 100a/13, kaçıp 126a/12, kêçip 85b/2, kılıp 166a/3, öğrenip 113b/14, saçıp 125a/13, tōküp 68b/6, yarıp 27b/6.

• **-ş/--(I)ş/--(U)ş Fiilden İsim Türeten Ek:** kōpuş 29b/12, yaraş 98a/13.

• **-(I)ş/--(U)ş- Fiilden Fiil Türeten Ek:** kōrüş- 117a/6, külüş- 102a/9, sürüş- 112a/11.

• **+IİK/+IIG/+IUK İsimden İsim Türeten Ek:** āhıretlik 20b/14, āhestelik 152b/14, bendelik 83a/4, birlik 9b/10, bisyārlık 13a/18, bīzārlık 177a/4, dūnyālık 13a/11, dūşvārlıg 170/7, ferāmūşluk 83b/15, gāmlıg 94b/4, gāyretlıg 76b/13, hāmūşluk 103b/13, kêŋrülük 57a/13, közlük 34a/17.

1.7.2.2. **Düzlük-Yuvarlaklık Uyumunun Bulunmadığı Ekler ve Yardımcı Ünlüler**

1.7.2.2.1. **Yalnızca Yuvarlak Şekilleri Olan Ekler ve Yardımcı Ünlüler**

• **-DUK Görülen Geçmiş Zaman Çoğul 1. Şahıs Eki:** alamaduğ 25a/9, bolduğ 29b/6, êkendük 104a/6, ērdük 62b/3, kezdük 174b/8, kılduğ 70a/17, kötermedük 25a/11, öltürdük 179a/10, yēdük 73a/11.

• **-dUr- Ettirgenlik Eki:** boşandur- 47a/8, kıldur- 166b/15, sındur- 112a/1, yandur- 89b/15.

• **-GUnçA Zarf-Fiil Eki:** açmağunça 80b/12, atğunça 45b/11, bilgünçe 121b/11, kèlgünçe 34a/12, kıлмаğunça 118b/1, sürmegünçe 54a/5, yılıtmağunça 72a/15, yutmağunça 80b/18.

• **-ğu Sıfat-Fiil Eki:** bahtı açılğu niyyetide 144b/7, buğday urğu dek 106b/10.

• **-GuçI Şıfat-Fiil Eki:** ayğuçı kılığını 6b/5, öteğüçi 23b/10, sūāl kılğuçı 176b/4, yetelegüçi 28a/14.

• **-GunçA Zarf-Fiil Eki:** atğunça 45b/11, atkğunça 28b/11, kèlgünçe 48a/2, patkğunça 40b/9. Toğkğunça 36a/3,

• **-Gur-, -Kur- Ettirgenlik Eki:** azğurup 173a/14, kègür- 52b/15, yètkür- 52b/5.

• **-Guz- Ettirgenlik Eki:** olturğuz- 152a/16, tırgüz- 126a/11, tolguz- 79a/5,.

• **mU Soru Edatı:** bar mu 86a/4, bilmedün mü 125a/13, bilür mü 108a/12, kılmas mu 94a/5, 105b/3.

• **-sUn, -sUnAr Emir Kipi Tekil 3. Ve Çoğul 3. Şahıs Eki:** børsün 128b/7, dësün 26a/2, kılsun 192b/7, kırusun 71a/10, oqısun 194a/11, saqlasun 181a/4, sorsun 40b/18, tapsun 28b/4, tutsun 60a/16, yësün 82b/3.

Bu ekin metinde bir yerde düz ünlülü şekliyle de kullanıldığı tespit edilmiştir: kılsınlar 67b/17

• **-uğ Eylemden Ad Türeten Ek:** açuğ 170a/7, artuğ 27b/8, aruğ 168a/12, olturuğ 85b/10, savuğ 49b/3, sınıuğ 80a/8.

• **-(U)r- Ettirgenlik-Oldurganlık Eki:** pişür- 69b/2, siğür- 88a/17, tüşür- 132b/6, yütür 15a/13.

• **-(U)r Şıfat-Fiil Eki:** ayturğa 55b/7, bolurğa 23b/14, kirürige 62a/10, kirürige 62a/10, köterürge 2a/3.

• **-(U)r- Fiilden Fiil Yapım Eki:** içür- 191b/4, kèçür- 7a/2, tègür- 171b/9, tüşür- 105b/16.

• **-(U)r Geniş Zaman Eki:** atlanur 3b/5, kırkutur 70b/3, tègürür 3b/9, tırgüzür 101a/16, tüşürür 55b/13, ündürür 165a/11, yèdürür 82b/10, yıkılurlar 109a/8, yıratır 97b/12.

1.7.2.2.2. Yalnızca Düz Şekilleri Olan Ekler ve Yardımcı Ünlüler

• **+çI Addan Ad Türeten Ek:** du‘açı 149b/7, saqçı 85b/14, şefā‘atçı 149b/6, yalğançı 56a/16.

• **-DI Görülen Geçmiş Zaman Tekil 3. Şahıs Eki:** boldı 52b/15, èrdi 166a/10, kèldi 86b/14, kıldı 111b/12, oğurladı 125b/17, oqıdı 126a/10, olturdı 70b/15, saldı 118b/4, saqladı 85a/7, tègürdi 40b/17, urdı 188a/9.

• **+dIn Ayrılma Durumu Eki:** tildin 103b/1, tiriklikdin 67b/4, tişdin 80b/2, ulağdın 99b/17, ‘ulemālardın 5a/6, ‘ulūfesidin 186a/11, uruğdın 44a/2, uykudın 44b/1, vezīrdin 173b/10.

• **+ğı, +KI, Aitlik Eki:** aylıdağı 167a/9, evvelği 130b/12, ilgerki 27a/3, kadehdeki 62b/7, kabirdeği 116b/2, sarāydağı 10b/8, tañlaķı 196a/9, zamānıdaki 182a/7.

• **-Gıl 2. Tekil Kişi Emir Eki:** kaçğıl 173a/16, kılğıl 21b/4, kōpğıl 118a/17.

• **-Kar Fiilden Fiil Yapım Eki:** ötkerdim 174a/8, ötkergen 183a/8.

• **+IA- İsimden Fiil Yapım Eki:** bağlangan 19b/4, sözlemegen 32a/4, yüzlenmiş 67a/1.

• **-mA- Olumsuzluk Eki:** kalmadı 70b/9, tapmadı 68a/1, yağmadı 54a/14.

• **-mAK:** bērmekni 71a/8, kōrsetmek 65b/17, yıratmaķ 66a/1, yığmaķ 66a/1.

• **+nI Belirtme Durumu Eki:** abdālnı 71a/17, ābādını 23b/15, bulutnı 71b/1, çerāğnı 82b/2, himmetni 94a/12, yılını 183a/8, yolını 66a/10, zek^v ātnı 64b/15. Metinde belirtme ekini +n şeklinde de görebiliyoruz. Farsī tilin Türki kılay. 2a/8, Müsülmānların ölümün bergey 156b/12.

• **+nİn İlgil Durumu Eki:** muħabbetiniğ 40a/1, muħsininiğ 103a/13, müyüniğ 29a/11, namāznıñ 47b/17, periniğ 32a/8, piyāznıñ 166b/3, rıfknıñ 3a/7.

• **+rAK:** hilmraķ 88b/10, kiçikreki 84b/5, köprek 71a/8, yaħşıraķ 88a/1.

• **-sAt-:** kōrset 84a/3, kōrsetmeklik 185b/5.

• **+(s)I Tekil 3. Şahıs İyelik Eki:** kulu 173b/10, kuyaşı 76b/9, lafzı 14b/2, luğatı 77b/5, ma‘nāsı 7a/7, senāsı 101a/4, sorgusı 76b/6, tēvesi 138a/6, tövbesi 99a/6, tütünü 178b/13.

Metinde tekil 3. Şahıs iyelik eki +(s)I’ye +U şeklinde de rastlanmaktadır: öyüge 81b/14, üstüge 142a/16, tanbūrunı 63a/1.

Metinde ünsüz harften sonra da tekil 3. Şahıs iyelik eki -sI ekinin kullanıldığını görüyoruz: mū‘minniğ kabirsiga 150b/6, 150b/15.

• **+sIz İsimden İsim Türeten Ek:** ansız 23b/11, imānsız 29b/10, kur‘asız 27a/11, misvāksız 19a/13, tilsiz 107b/12.

• **+UnçI Sıra Sayıları Ekinin İkinci Ünlüsü:** onunçı 2b/6, toķuzunçı 3b/12, tōrtünçı 2b/4, üçünçı 2a/16.

2. Ünsüzler

2.1. Ünsüz Değişmeleri

2.1.1. b- > m-: Çağatay Türkçesinde söz başındaki b ünsüzü, n ve ŋ gibi bir damak ünsüzünden önce birkaç sözcükte m’ye dönüşür (J. Eckmann 40). Metindeki örnekleri şunlardır: “men” zamiri: mēn 7b/2; maņa 31b/9; mende

13a/8; mendin 171a/11; meni 4b/7; benim 19a/6; meniñ 5a/15; min-, mün- (< ET bin-) 66a/6, 138a/8; miñ (< ET biñ) 5b/12; muñuz (< ET büñüz) 153a/7.

“Bu” işaret zamirinin çekime girdiği hâllerde: muña 11a/1, munça (< ET bunça) 38a/2; munda 74b/17; mundağ (<ET buntağ) 8a/6; mundın 4b/1; munı 13b/16; munıñ 133a/14.

Birinci çokluk şahıs zamiri “biz” hem yalın hâldeyken hem de bazı ekleri aldığında ön ses “b-” ünsüzü korunur. Fakat şahıs eki olarak kullanıldığında hem “biz” hem de “miz” şeklinde metinde karşımıza çıkar: müsebbi‘ât-ı ‘aşe-reñ turur biz 35a/13, muhkem bağlap turur miz 47a/4.

2.1.2. b- > f-: Bu ses değişiminde şu sıra izlenmiş olmalıdır: b- > p- > f- fatkunça (<bat-kunça) 49b/15, fiçaklap (<bıçakla-p) 131b/8.

2.1.3. b > v: av (<ab) 175b/15, teve (<tebe) 178b/17.

2.1.4. b > y: öy (<eb) 22a/3.

2.1.5. d / ğ > y: Söz içindeki ve söz sonundaki d sesi, Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde ğ (Clouston), Çağatay Türkçesinde ise y’ye dönüşmektedir (Ercilasun, 2006). ayak 49a/5, 79b/9, ayağ (<ET ađak) 161b/7, 162b/13, 163a/6; ayrıl- (<ET ağrıl-) 142b/15; këy- (< ET ked-) 132a/15, 172a/2, 175a/16; këyin (<ET këdin) 105a/13, 150a/4, 167a/17; koy- (<ET kod-) 131b/3, 154b/3, 169b/12; koyı (<ET kudı) 85a/16; kıyruğ (<ET kudruğ) 200b/2; uyğan- “uyanmak” [<ET uđ(u)ğan-] 44b/1, 45a/15, 123a/3; toy- (<ET tođ-) 82b/1, 80b/13 78a/1; toyğar- (<ET toğğar-) 29a/7, 29a/9; uy- (<ET uđ-); uyat- (<ET uyađ-) 90b/18; uyku (<ET uğık) 45a/15, 46a/1, 123a/3.

Bunların dışında küduğ 114b/4, 134a/14, 134a/16 “kuyu” (< küduğ); örneğinde d sesinin korunduğunu görmekteyiz.

2.1.6. f > p: Yeni Uygur Türkçesinde Arapça, Farsça ve Çince den geçmiş kelime başı, içi ve sonunda f’li kelimeler bugün hem edebî dilde hem de ağız-larda düzenli olarak p’lidir (Emet, 2015, s. 211; Öztürk, 2020, s. 31) Metnimizde bu duruma örnek sözcükler: pāt>fāt 35b/13, Pārsī (<Farsī) 151a/5, püt-kil (<füt-kil) 181b/3, tefe (<tepe) 123b/6. Bu ses değişimi, günümüz Özbek ve Uygur Türkçelerinin de karakteristik özelliklerdendir.

2.1.7. -ğ- / -k- > -v-: Eski Türkçede iki ünlü arasındaki -ğ-/-k- sesi; Harezmi Türkçesinde -w-/-v-‘ye, Çağatay Türkçesinde ise -v-‘ye döner (J. Eckmann 44). Metinde şu örneklerde karşımıza çıkmaktadır: savu- (< ET soğı-) 47b/3; savuğ (< ET soğığ < soğı-k) 49b/3.

+ağū/+egū > +av/+ev: ekeven 29b/9. Bu yapı ile birlikte kullanılan +AlA(sI), +lA(sI) yapısı da metnimizde kullanılmaktadır: ekele 127b/5, ekeven 29b/9. Buna rağmen +ağū/+egū şeklini muhafaza eden sözcükler de vardır: biregū 13a/6, koñrağū 63a/2.

2.1.8. -k- > -h-: Çağatay Türkçesinde bu ses olayına rastlanır (Argunşah, 2013, s. 93; Eckmann J. , 2017, s. 43): aḥṣām (<aḥṣām T. aḥ + A. ṣām) 3b/4, oḥṣa- (<ET oḥṣa- ~ oḥṣa-) 73a/1, yaḥṣı (<ET yaḥṣı) 70b/11.

2.1.9. -ḡ- > -n-: tırnaḡ (<tırnaḡ) 57b/11.

2.1.10. p > f: Çağatay Türkçesine ait bir özellik olup Nevayi'den beri görülmür. Söz içi ve başındaki p'nin f'ye dönüşmesi metinde sıkça karşımıza çıkar: arfa (<arpa) 69b/1, fāre (<pāre) 77a/6, farça (<parça) 82b/16, fāt (<pāt) 144b/4, kafla- (<kapla-) 141b/13, köfük (<köpük) 13a/18, süfür- (<süpür-) 58b/11, taf- (<tap-) 131a/14, tefesi (<tepe) 123b/6, tofçaḡ (<topçaḡ) 138b/11, tofraḡ (<topraḡ) 163a/3, yafurgāḡ (<yapurḡaḡ) 9a/5, yafraḡ (<yapraḡ) 179b/17, yaftı (<yap-tı) 118b/3.

2.1.11. s- > ç-: çaç- (<saç-) 81a/9.

2.1.12. -ş > -ç: kuççaḡ (<kuş) 066b/4

2.1.13. Tonsuzlaşma / Tonlulaşma (-g/-ḡ ~ -k/-k): Son sesinde tonsuz ünsüz bulunduran kelimelerin ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında tonlu duruma gelmeleri tonlulaşma olarak adlandırılır. Çağatay Türkçesinde sözcük sonunda ḡ, k, g, k damak ünsüzleri kuralsızca birbirinin yerine geçmektedir. Bunlar: arıtmaḡlık 81b/4, arıtmaḡlık 81b/4; arıḡlık 18a/14, arık 138a/17; āzādlık 196a/3, āzādlık 67b/2; düşvārlık 170b/7, düşvārlık 109b/17; ḡamlık 151b/7, ḡamlık 94b/4; güvāhlık 169b/10, güvāhlık 169b/8; heybetlik 153a/11, heybetlik 152b/8, ḡvārlık 76a/5, ḡvārlık 162b/9; ḡurbānlık 200b/6, ḡurbānlık 198a/8; selāmetlik 182b/12, selāmetlik 137a/1; yaruḡluḡ 17b/1, yaruḡluḡ 42a/2.

2.1.13.1 Tonsuzlaşma: Ünsüzlerin boğumlanması sırasında ses tellerinin akciğerlerden gelen havayı titreştirmemesi ve ton vermemesi; sertleşme, sedasızlaşma, ötümsüzleşme. (<https://sozluk.gov.tr/?/tonsuzla%C5%9Fma>)

2.1.13.1.1 b > p: b > p > f değişimindeki ilk aşama olarak bu ses olayına rastlarız. Hem edebî dilde hem de bütün ağızlarda b- > p- tonsuzlaşmasının örneği vardır (Emet 210): çofan (<çoban) 176b/9, futa (<but) 122b/7, fiçaḡ (<piçaḡ<bıçak) 131b/8, kaḡaḡ (<kaḡaḡ) 164a/2, paḡcık (<baḡcık) 163a/3, parsa (<var-) 56b/2, patsa (<bat-sa) 172a/14, parsa (<bar-sa) 56b/2, peşik (<beşik) 137b/2, pitigey (<bit-i-gey) 9a/4, pitüḡeli (<bit-ü-geli) 9b/1, putnı (<but+nı) 74b/14, yafraḡ (<yapraḡ) 179b/17.

2.1.13.1.2 Sözcük Sonunda Tonsuzlaşma (-ḡ > -k): aḡrık (<ET aḡrık) 30b/1, ḡuruḡ (<ET ḡuruḡ) 17b/13, mundaḡ (<ET mundaḡ) 70b/12, tayāḡ (<ET tayāḡ) 167b/9. Yukarıdaki örneklerin bazılarının ilk şekillerine de metinde rastlıyoruz: aḡrık 112b/9, ḡuruḡ 132a/13, mundaḡ 6b/15, taḡ 76b/16.

2.1.13.1.3. Ek Sonunda Tonsuzlaşma (-ḡ/-luḡ>/-lık/-luḡ): ḡamlık 94b/4, heybetlik 152b/8, selāmetlik 182b/12, yaḡlık 87b/12.

Bu ekin ön ünlülü şeklinin de tonsuzlaştığı (+lig>+lik) kabul edilmektedir: bendelik 83a/4, 95a/17, bî-şermlik 95b/17, dilîrlik 89a/9, fażiletlik 3b/12, ğamlik 62a/15, hāşīyyetlik 148a/8.

2.1.13.1.4. Ek başında -ġ > -ķ: kısqā 163b/12 (<kısqā).

2.1.13.1.5. -z > -s: Çağatay Türkçesinde geniş zamanın olumsuzunda tonlu z ünsüzü tonsuzlaşarak s olur (Argunşah 95): ėmes 16a/14 <-mez, ėrmes 21b/8 <-mez, yėmes 167b/3 <-mez.

2.1.13.2 Tonlulaşma: Tonsuz ünsüzlerin tonlu ünsüze dönüşmesi; yumuşama, sedalılaşma, ötümlüleşme. (<https://sozluk.gov.tr/?/tonsuzla%C5%9Fma>)

2.1.13.2.1. Sözcük Sonunda Tonsuzlaşma (-ķ > -ġ): ayağ (<adaķ) 3a/13, ķuduğ (<ķuduķ) 114b/3, uruğ 71b/5 (<ET uruķ), yaruğluķı 146a/6 (<ET yaruķ), yafurğāğ (< ET yapurğāğ) 9a/5.

2.1.13.2.2. ķ- > ġ: Aitlik eki “+ķı”nın tonlulaşıp “+ġı” olduğunu ve hatta iki şeklinin de metinde var olduğunu görmekteyiz: aylıdağı 167a/9, çapduğı 170b/3, evvelġı 130b/12, hālāğı 182a/11, ķabirdeğı 116b/2, sarāyıdağı 10b/8, tañlağı 64b/5, zamāndağı 64a/15.

Metinde yer alan beş sözcüğün başındaki “ķ” ünsüzünün tonsuzlaşarak “ġ” olduğunu görmekteyiz: ġarış 19b/10, ġavġā 131b/8, ġunra- 18a/5, ġāri 113b/12, ġarż 197b/17.

2.1.13.2.3. +hıķ/+luķ > +hıġ/+luġ: Asli şekli +hıķ olan örnekleri şunlardır: ‘ācizlik 91b/10, açlık 71a/7, 126a/1, aylık 172a/5, āzādlik 67b/2, birlik 10a/13, düşvārlık 109b/17, güvāhlik 110b/17, ķurbānlik 198a/8, yaħşılık 115b/10, yakınlık 88b/16.

Tonlulaşmış şekli +hıġ olan örnekler şunlardır: arıġlıġ 18a/14, āzādlik 196a/3, düşvārlık 170b/7, ġamlık 62a/14, güvāhlik 173b/12, heybetlik 153a/11, katıġlıġ 148a/16, ķurbānlik 200b/6, rızālıġ 185b/2, selāmetlik 101b/12, tınıġlıġ 136b/17, yaşlıġ 85b/11.

İsimden isim yapım eki olan +IUK, metinde hem ķ hem de ġ’lı şekilde kullanılmaktadır: būyluġ 196a/1, būyluķ 59b/1; yaruķluķ 59a/8, yaruğluġ 17b/1.

Metinde isim-fiil eki -maķlık (Gülen) eki bazı örneklerde -maġlık şeklinde tonlulaşmıştır: arıtmaġlık 81b/14, bolmaġlık 118a/2, kıлмаġlık 185b/3, oķımaġlık 185b/4, tutmaġlıkda 37b/9, yıġlamaġlık 185b/3, yutmaġlık 90b/8.

2.1.13.2.4. t- > d-: Eski Türkçede söz başındaki t- sesi Çağatay Türkçesinde korunmakla birlikte bazı sözcüklerde Oğuz Türkçesinin etkisiyle d’ye dönüşmektedir. Bunlar: damaġ 164a/6, deng 96b/8, dē- 56a/14, dēk 27b/2, dur- 194a/10, durur 67b/4. Metinde t-’li kullanımlar da vardır: taġ 76b/16, tarlıķını 30b/5, tē- 130a/6, teng 159a/17, tur- 166a/6.

2.2. Ünsüz Düşmesi: Çeşitli fonetik etkiler sebebiyle kelimelerin iç ve son seslerinde bulunan bazı ünsüzler düşmektedir. Ayrıca ünlü çarpışması durumunda da ünlülerden biri düşebilir: ne asıl? > nasıl? (Korkmaz 159).

2.2.1. b- > ø: su (< ET sub) 23b/16.

2.2.2. -g/-ğ- > ø: Metinde -G- sesinin kimi yapım eklerinde ve bazı iki heceli sözcüklerde düştüğü tespit edilmiştir: eşek (< ET eşgek) 30a/13, kerek (< ET kergek) 101a/5, kulak (< ET kulgak) 118b/4, kursak (< ET kuruğsak) 164a/11, ölünce (< ET ölüg) 89b/6; iktidār+a (+ğa) 1b/17, tēgen (<tēg-gen) 130a/6.

Bu sesi koruyan sözcükler de şunlardır: arıglığı 18a/14, kuruğ 132a/13, kapuğdın 157b/15, sarığ 156b/8, tamuğ 148a/13, uluğ 136a/11, yalğan (< ET yalğan) 162b/3.

2.2.3. -r- > ø: “ër-” yardımcı fiili hem è- hem de èr- şeklinde metnimizde yazılır: èr- (< ET er-) èdi 13a/13, 110a/8; èken 67b/4, 71a/16, 74b/9; èkendük 74b/3; èmes 10b/11, 16a/14, 22a/6, 100a/10; èmesler 55b/1.

bile/birle/bilen/birlen edatının hem r’li hem de r’siz şekilleri birlikte kullanılır: bile (< ET birle) 110b/16 ~ birle (< ET birle) 106a/4; bilen (< ET birlen) 128a/11~ birlen (< ET birlen) 197a/10.

2.3. Ünsüz Türemesi

2.3.1. y türemesi: Gabain, Eski Türkçede bu türemenin var olduğunu ifade eder (Gabain 39). Metinde şu örnekler karşımıza çıkar: yırak (< Ar. ırak) 137b/4, yiriğ 92b/7.

2.3.2. h Türemesi: hür- (<ür-: üfle-) 32b/16.

2.3.3. İkizleşme: aççığımını 19b/9 < açığ, ıssığ 49a3 < ısığ, kattığ 49a3 < katığ, sèkkizi 36b/4 < sèkiz, tokkuzıda 63b/17 < tokuz, yette 77a/16 < yeti.

2.4. Göçüşme (Metatez): Kelime içindeki komşu veya uzak seslerin yer değiştirmesi olayıdır. Ünsüzlerin birbiri ile karşılaşmasından doğan telaffuz zorluklarını giderme amacına dayanan bu olay, daha çok r ve l akıcı ünsüzlerinin bulunduğu kelimelerde ve ağızlarda görülür (Korkmaz 74). örgendim 34b/10; örgendiğ 88b/3; örgengey 9b/16, 10a/1; örgetkil (<ögren-) 6b/6, 9a/8; koşnı (< ET konuşı) 18b/3, koşnınığ 74b/7; yamğur (< ET yağmur) 143a/2, 146a/7, 150b/6.

2.5. Hece Düşmesi (durur > dur): Çağatay Türkçesinde bu ses olayına yaygın olarak rastlanır (Eckmann, 2017, s. 45; Argunşah, 2013, s. 86). kılipdur <durur 194a/9.

Sonuç

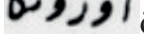

▪ 18. yüzyılda Çağatay Türkçesi ile yazılmış olan metnimiz, döneminin özelliklerini taşıdığı gibi daha eski dönemlerden de özellikler taşımaktadır. Bu durumu şöyle açıklayabiliriz: Metin, Yarkend’de yazıldığı için günümüzde

“Uygur” olarak adlandırılan ve “Yeni Uygur Türkçesi” adıyla bugün anılan yazı dilinin öğelerini taşımaktadır. Buna örnek olarak şunları verebiliriz: b>f: bıçak > fıçak 081a/14, bāsūr > fāsūr 143b/1, bit- > füt- 181a/12, çoban > çofan 171b/12. b>p: bat- > pat- 131b/10. Ancak müellifler veya müstensihler metinleri yazarken önündeki metinleri birebir kopya ettikleri için eski yazım özelliklerini kendi ve sonrasındaki dönemlere taşımaktadır. Metinde bununla ilgili birçok örnek vardır. ıt (köpek) 115b/5 sözcüğünün kalın ünlülü şekliyle DLT’deki ve Eski Türkçedeki şekliyle yazılması bu durumun en bariz örneğidir. Diğer özellikler şunlardır:

- Metinde aynı sözcüğün farklı yazılışlarına rastlanmaktadır.
- İle edatı eklenerek bir örnekte +le şekliyle kullanılmıştır: bu şıfat-ı bedle 114a/15.

- Müstensih bazı sözcüklerde hareke kullanmıştır.

- 2. tekil iyelik eki +η, yönelme eki +ge birleşince tek bir η şeklinde

yazılmıştır: özünje 104a/8. Ancak bitişmeden de yazılmıştır: ümmeñge 150a/3.

- Arapça olan “em̄in” sözcüğü metnimizde her zaman elif ve ye ile

yazılmıştır: em̄in.

- Metinde görülen ses olayları şunlardır: +ağū/+egü > +av/+ev; b- > ø; b- > m-; b- > f-; b > p; b > v; b > y; d / ḏ > y; d / ḏ > g; f > p; -g-/-ğ- > ø; -ğ > -k; -ğ- / -k- > -v-; k- > ğ-; -k > -ğ; -k- > -h-; +lık/+luk > +lığ/+luğ; η > n; p > f; -r- > -ø-; s- > ç-; -ş > -ç; t- > d-; -z > -s.

Ünsüz türemesi: y türemesi, h Türemesi, ikizleşme.

Göçüşme (metatez).

- Metinde hāl ekleri şu şekildedir:

Ayrılma Durumu Eki: Bu ek (+dIn), ayrılma durumu belirtmekten başka metinde farklı bir anlamda da kullanılmıştır. “ondın oqısa” 184a/16 örneğinde “ondan fazla” ya da “on kez” gibi bir anlamı vermektedir.

Belirtme Durumu Eki: İyelik eki aldıktan sonra da +n/+η şekilleriyle bulunmaktadır: Fārsī tilin Türki kılay 2a/8, közüñ üstün 57b/8, deremiñ 83a/15. Ayrıca hemze ile de bu durum anlamı karşılanmıştır: loqmayı 79a/14.

Metnimizde belirtme durumu eki, yönelme durumu göreviyle de kullanılmıştır: Anı Şems Müfti dēr irdiler. 58b/15, meni tēmeseñ. 82b/12.

Belirtme durumu ekinin kullanılmadığı örnek de mevcuttur: büreñ(ni) öltürdüm 92a/11.

Bulunma Durumu Eki: Bulunma durumu eki (+DA) bulunma anlamından başka ayrılma durumu eki anlamıyla da kullanılmıştır: qayda keldin? 40b/15,

üç hisşeside bir hisşesi kara bolğay. 48a/8,9, 3. kişi iyelik ekinden sonra zamir n'si alarak +nda/+nde şekline de rastlarız (J. Eckmann 74): mu+nda 74b/17, a.+ nda 102a/3.

Eşitlik Durumu Eki: Eşitlik durumu eki +çA'dır: deryā+çe 11b/4, eger+çe 6a/3, kök+çe 180a/6.

İlgi Durumu Eki: Metinde ilgi durumunu iki şekilde görmekteyiz. +nİn/+İn ve +nI (Bodrogligeti 31) +nI eki Çağatay Türkçesinden Özbek Türkçesine geçişin bir özelliğidir (Argunşah, 2010): meniñ ol bendemni 108b/10, namāznu vaqtını 21b/10, bēgiñniñ fermānını 108b/14.

İlgi ekinin +ün biçiminde de eklendiğini görüyoruz: köziñ üstün 57b/8. Bunun yanında ilgi durumu ekinin 1. tekil şahıs zamirinde -im şeklinde

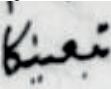
kullanıldığını bir örnekte görmekteyiz. benim katım 19a/6.

Metinde ayrılma ve bulunma durumu ekinden önce ilgi ekinin geldiği örneklere sıkça rastlanır: anıñdın 31a/16, anıñda 5a/12.

Vasıta Durumu Eki: Çağatay Türkçesinde vasıta durumu eki kalıplaşmış yapılarda +n/+In/+Un ve +IA(n) şeklinde kullanılır (Eckmann J. , 2017, s. 81; Bodrogligeti A. J., 2001, s. 47) Ekele 127b/5. Metinde +n vasıta durumu eki *ekülen*, *eketlen* örneğinde ve bile~birle edatı ile kalıplaşarak bilen~birlen sözcüğünde kullanılmıştır: *eketlen* 29b/9, *ekülen* 29b/6, *bilen* 128a/11, *birlen* 42b/2, 'amüd âteşin *birlen* 152a/8.

Metinde ayrıca *ile*, *bile*, *bilen*, *birlen* sözcükleriyle bu durum karşılanmıştır: bu bāb üç faşıl ile müştemel turur. 59b/3, rahmet birle nazar kıılır 61b/10, öz eligleri bile dıraht yetkürüp mīvesidin yegeyler. 70a/11, ekile ayağnı tikip üstide oltursa 79b/13.

Yönelme Durumu Eki: Metinde yönelme durumu ekleri +ka/+ke,+ga/+ge,+a/+e,+na/+ne şeklinde kullanılmaktadır. Ayrıca 2. tekil iyelik eki +iñ ile birlikte yönelme eki (+ga/+ge) kullanıldığında +ne şeklinde karşımıza çıkmakta-

dır: sēniñ tab'iñe 86b/16.

Yön Gösterme Durumu Eki: Metinde yön gösterme eki +GArI,+KArI,+rA şeklindedir: taşkarı 18a/8, yukkarı 15a/2, il+geri 10a/13, soñ+ra 11b/12.

▪ Çokluk şahıs zamiri *biz* hem yalın hâldeyken hem de bazı ekleri aldığında ön sesteki b- ünsüzü korunur. Fakat şahıs eki olarak kullanıldığında hem *biz* hem de *miz* olarak kullanılır: 'amel kıılmas *miz* 168b/9; 'aşereñ turur *biz* 34/13.

▪ Metinde işaret zamiri olan "bu"daki ön ses b- ünsüzü korunmuştur. Durum eki ve *dēg* edatı aldığında bu zamirin başındaki b- genellikle m-'ye dönüşür: bu 47a/2,3,4; bular 109a/1,4,6; munda 114b/2, 118b/4; mundağ122b/1.

▪ Eckmann, Çağatay Türkçesinde üçüncü kişiyi bildiren kişi zamiri yoktur; yerine işaret zamiri *ol* kullanılmaktadır (Eckmann, 2017, s. 87) demektedir. Ancak metnimizde *o* üçüncü tekil kişi zamiri de kullanılmaktadır: *o* yene Hudā ve resūl-i Hudāğa ‘āṣī bolur. 110a/17.

▪

KAYNAKÇA

- Öztürk, Rıdvan. Yeni Uygur Türkçesi Grameri. Ankara: TDK, 2020.
- Argunşah, Mustafa. Çağatay Türkçesi. İstanbul: Kesit, 2013.
- Bodrogligeti, András J. E. A Grammar of Chagatay. Muenchen: Lincom Europa, 2001.
- Clauson, Sir G. An Etymological Dictionary of Pre~Thirteenth Century Turkish. Oxford: Oxford Press, 1972.
- Eckmann, J. Çağatayca El Kitabı (Günay Karaağaç). Ankara: TDK, 2017.
- Eckmann, Janos. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar (Osman Fikri Sertkaya). Ankara: TDK, 2017.
- Emet, Erkin. Doğu Türkistan Uygur Ağızları. Ankara: TDK, 2015.
- Gülen, Beste. «Türkçede -mAk ve -mAklik Eylemlikleri Üzerine İşlevsel Bir İnceleme (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi).» Ankara, 2020.
- Gabain, A. V. Eski Türkçenin Grameri (Mehmet Akalın). Ankara: TDK, 2000.
- <https://sozluk.gov.tr/?/tonsuzla%C5%9Fma>. tarih yok. 26 11 2023.
- Korkmaz, Zeynep. Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara: TDK, 1992.